

Petr Dvořák: Kauzalita činitele

Úvod do analytické diskuse o svobodě vůle

Praha, Togga 2020. 198 s.

Nová kniha jednoho z našich (dnes již i širší vzdělané veřejnosti známých) představitelů analytické filosofie, doc. Petra Dvořáka, je v podstatě obhajobou prosté a srozumitelné teze, že když svobodně jednáme, máme nad svým jednáním kontrolu, a jsme za ně tudíž mravně a často i právně odpovědni. Ač v běžném životě lidé – rodiče, vychovatelé, právníci, žurnalisté, politici a další – tuto tezi respektují a namnoze bez rozpaků aplikují, je dnes její přesný význam a platnost mezi odbornými filozofy (ve světě a částečně i u nás) žhavým diskusním námětem. Je tomu tak proto, že současná filosofická scéna je za našich dob stále ještě ovlivňována empirismem, dozvuky pozitivismu a materialismem. Jedná se o směry, v jejichž rámci je obtížné připustit entity kognitivně dostupné jinak než metodami přírod-

ních věd, tj. disciplín, jejichž zkoumání je zaměřeno především na intersubjektivně dostupné objekty hmotné povahy. V oblasti těchto objektů platí (alespoň v makrosvětě) strohý determinismus.

Argumentace ve prospěch mravní odpovědnosti a jí podmiňující svobody vůle operuje ovšem s některými pojmy, které svým rozsahem oblast přírodovědecky ověřitelného zkoumání přesahují. Pripustíme-li to, ptají se někteří, nezabředneme tím do pseudovědy, ne-li, s nadsázkou řečeno, přímo do „magie“? Pochybnosti tohoto rázu (prezentované u nás v minulosti například J. Peregrinem) jsou důvodem, proč silná teze o lidské svobodě a odpovědnosti není dnes mezi filosofy přijímána všeobecně a vede se o ni diskuse. Je jedním z přínosů Dvořákovy knihy, že ukazuje, že k přírodním vědám, jmenovitě k neurovědám, přihlížíjí dnes obě strany – jak stoupcí plnokrevné svobody vůle, libertariáni, tak i její odpůrci, kompatibilisté a deterministé. Odpůrci libertariánského pojetí svobody jsou ovšem vedeni snahou ryze duševní (čili „mentální“) jevy nějak umenšit, či je nejlépe vůbec redukovat na neurofyziologické procesy a stavy našeho mozku. Obhájcí libertariánského pojetí svobody se naopak, rovněž za pomoci výsledků neurověd, snaží poukázat na nesprávnost kompatibilistického projektu, a zajistit tak prostor k obhajobě svého stanoviska.

Dvořáková kniha je míněna především jako výpověď o současné, zejména v anglosaském prostředí (ale, jak jsem již výše naznačil, i u nás¹) probíhající diskusi na uvedené téma. Není však zdaleka pouhým referátem, neboť autor připojuje k výsledkům jednotlivých autorů hodnotící poznámky – vedené patrnou snahou zdůvodnit a podpořit jimi své vlastní „libertariánské“ stanovisko.

Kniha je rozdělena na tři části. V první části (s. 17–44) autor čtenáři nabízí jasně napsaný obecný úvod do problematiky. Důležitý je zde především sám pojem svobodně činitele. Tím je podle Dvořáka takový činitel, jenž, stojí-li před alternativními možnostmi jednání, je schopen sebedeterminace, tj. je s to se rozhodnout tak, že má nad svým rozhodnutím plnou kontrolu. Schopnosti, jíž se činitel takto svobodně determinuje, se říká „vůle“. V dalším autor se značnou akribií vysvětluje význam termínů označujících základní směry, s nimiž se dnes při řešení problematiky v literatuře setkáváme, totiž determinismu, indeterminismu, kompatibilismu a inkompatibilismu, a vysvětluje zde dále i (pro budoucí výklady důležitý) rozdíl mezi „kauzalitou událostí“ a „kauzalitou činitele“. Platí-li o celé Dvořákově knize, že má-li z ní mít studující prospěch, nelze ji číst jen zběžně, platí to o této úvodní (mimořadně i literárně zdařilé) části obzvláště.

Autor uznává, že ve fyzikální oblasti (přínejmenším v makrosvětě) platí strohý determinismus a (v mikrosvětě) náhoda. Protože však ani determinismus, ani uč-

1 Dvořák zná a krátce reaguje i na zajímavé a do hloubky jdoucí příspěvky Davida Peroutky (UJEP), jenž u nás, pokud vím, v období po r. 1989 vystoupil jako první s dílčí obhajobou svobody vůle, ovšem (na rozdíl od Dvořáka) ve smyslu umírněného kompatibilismu.

ní o náhodných účincích nejsou slučitelné se svobodou vůle, přiklání se Dvořák, jakožto obhájce libertariánství, k dualistickému učení o lidské mysli. Dualismus má dnes význačné zastánce, ale není přece jen učení většinovým. Z tohoto důvodu Dvořák po úvodní části nepřistupuje hned k vlastní analýze problematiky svobody vůle, nýbrž si pro její obhajobu připraví v druhé části předpoklady.

Druhá, nejobsáhlejší část knihy (s. 45–127) je věnována současné filosofii ducha. Obsahuje poněkud nesoustavně postupující výklad toho, jak filosofové zhruba od poloviny minulého století (tedy v průběhu uplynulých asi 70 let) až do přítomnosti různě řešili základní problém filosofie mysli. V čem tento problém spočívá? Všichni známe a ve své jazykové praxi užíváme tzv. mentální (= psychické) predikáty (jako např. „jsem přesvědčen, že“, „chci odejít“, „cítím plyn“, „bolí mě hlava“, „rozhodl jsem se, že“ atd.) Nesporné je, že tyto predikáty označují nějaké naše stavy, ale o jaké stavy se jedná?

Pro empiristy a materialismu blízké fyzikalisty skýtají klíč k řešení této otázky dvě skutečnosti. Zprv je tu empiricky solidně zdůvodněný fakt, že vypovíme-li sami o sobě tyto predikáty pravdivě, dochází v našem mozku vždy zároveň k nějakým empiricky ověřitelným neurofyzilogickým událostem. Druhým klíčem podle fyzikalistů pak je, že fyzický svět je – jak soudí – „kauzálně uzavřený“, a tudíž každá fyzická událost má dostatečnou příčinu v jiném fyzickém stavu (a nikoli někde jinde).

Na základě těchto dvou „klíčů“ soudili někteří (tzv. reduktivní) fyzikalisté, že lze mentálními predikáty označené mentální stavy „redukovat“ na stavy fyzické, že „mentální“ není vlastně „nic víc než“ fyzické. Tento tzv. reduktivní fyzikalismus byl podle autora po určitou dobu populární v šedesátých letech minulého století, byl však opuštěn pod tíží námitky tzv. „mnohočetné realizovatelnosti“ formulované v půli sedmdesátých let H. Putnamem. Byla to tato námitka, jež přivedla fyzikalisty k formulaci jemnější verze jejich koncepce, již definovali pomocí nauky o tzv. supervenienci. Stoupenci této verze fyzikalismu uznávají, že mentální vlastnosti nelze redukovat na fyzické (že tedy s nimi nejsou identické), zastávají nicméně názor, že jsou to vlastnosti hmotných nositelů, neuronů, jejich stavů a konfigurací, na nichž jsou závislé (vztahu oné závislosti se právě říká „supervenience“).

Tento koncem minulého století dominantní a až do současnosti vlivný směr označuje Dvořák jako „nereduktivní fyzikalismus“. Z jeho představitelů věnuje pak pozornost dvěma u nás poměrně známým osobnostem, totiž D. Davidsonovi a G. Searlovi. Jak odpovídají nereduktivní fyzikalisté na otázku po kauzální uzavřenosti světa? Podle Dvořáka soudí, že mentální vlastnosti (např. moje rozhodnutí pohnout rukou), jimž podle běžného pojmání přisuzujeme účinek v hmotném světě (v našem příkladu tedy pohyb mé ruky), jsou ve skutečnosti kauzálně impotentní: účinek (pohyb ruky) vyvolává určitá neurofyzilogická událost v mém mozku, na níž ona vlastnost mentální (tj. ono mé rozhodnutí) supervenuje.

V rámci nereduktivního fyzikalismu jsou tedy kauzálně činné pouze v širokém slova smyslu fyzikální (neurofyziologické) stavy, jejichž kauzalita je deterministická (anebo případně náhodná). Je jasné, že tato koncepce dobře zapadá do materialistického světového názoru, jakkoli to ovšem nelze brát za platnou námitku proti ní. Vždyť materialismus je vážný a svým způsobem úctyhodný pokus o výklad veškerenstva! Existují však nějaké skutečně validní námitky proti nereduktivnímu fyzikalismu? Dvořák uvádí dvě, jež pečlivě analyzuje. Zejména první z nich (formulované F. Jacksonem a zkratkovitě nazývané „Mariin pokoj“) přisuzuje určitý, nikoli však rozhodující význam: „Mariin pokoj“ ukazuje, že pokud předem nevíme, že mentální skutečnosti bývají de facto spojeny s fyzikálními fakty, nelze oněmi pouhými fyzikálními fakty vysvětlit jejich vznik. Za ještě vážnější námitku proti fyzikalismu pak Dvořák považuje rozpor fyzikalistické teze o uzavřenosti fyzikálního světa s naší vnitřní zkušeností, podle níž našimi mentálními stavy vyvoláváme jednak jiné mentální stavy, ale především také účinky i v hmotném světě. Následně autor posiluje závažnost uvedeného rozporu ještě další, Haskerovou námitkou z oblasti evoluční selekce: Platí-li totiž fyzikalisty zastávaná uzavřenost fyzikálního světa, zdá se jen obtížně vysvětlitelné, proč evoluce preferovala právě bytosti nadané mentálními vlastnostmi?

Tyto a některé další námitky, jež probírá, autora posléze vedou k odklonu od fyzikalismu ve všech jeho podobách a k přiklonu k dualisticky pojímanému emergentismu. Oč jde?

Emergentismus je – zhruba řečeno – směr, podle něhož se z některých celků „vynořují“ vlastnosti, které nelze odvodit z pouhého složení jejich částí a zákonitostí jejich interakce. U emergentismu lze opět rozlišit různé verze, přičemž Dvořák se v rámci této teorie přiklání k dualistickému přístupu. Dualisticky pojímaný emergentismus hájí dnes více všeobecně respektovaných představitelů, je však – jak autor nestranně připouští – ve srovnání s fyzikalismem názorem dosud menšinový. Charakteristický je pro něj předpoklad, že emergující vlastnosti mají sobě vlastní kauzální schopnosti, jimiž mohou vyvolávat účinky i ve fyzikálním světě, což ovšem v zásadě znamená odmítnutí fyzikalistické teze o uzavřenosti hmotného světa. To je velice významný myšlenkový krok, jenž má své důsledky v různých oblastech antropologického bádání.

Autora ovšem zajímají z těchto důsledků především ty, jež vykazují spojitost s problematikou svobody lidské vůle. Tou se autor zabývá ve třetí kapitole zde recenzované publikace. Než se však obrátím k jejímu obsahu, upozorním ještě, že právě přijetí emergentistického dualismu objasňuje, proč se Dvořákova kniha nazývá „Kauzalita činitele“. Pro fyzikalisty jsou totiž působícími příčinami vědomých i do fyzikální oblasti zasahujících účinků výlučně určité v mozku probíhající události neurofyziologické povahy. Přijme-li se však dualismus, stává se důležitou otázkou, co sjednocuje kauzalitu vědomí s kauzalitou mozku, co podmiňuje fakt, že jsem to v obou případech já, kdo je činný. Tímto sjednocujícím principem je v pojetí dualisticky smýšlejících emergentistů sám činitel, naše „já“.

Z poznání dějin filosofie můžeme ovšem zřejmě dovést, že přijetím tohoto postulátu otázky nekončí, nýbrž jen dále pokračují. Domnívám se, že se ani přijetím poznatku o kauzalitě činitele bádání asi nezastaví, a to ani v oblasti dnešní analytické filosofie myslí.

Poté co si pro to vytvořil předpoklady, zabývá se autor ve třetí části knihy (s. 127–186) analýzou problému svobody vůle (jak bývá tradičně nazýván). Předně ukazuje, že dnes rozšířená koncepce nereduktivního fyzikalismu, kterou souhrnně označuje jako „standardní teorii“, nepřisuzuje lidské bytosti svobodu ve smyslu suverénní kontroly při volbě mezi naskytnuvšími se alternativami (jak ji pojímá on sám), nýbrž pouhou dobrovolnost (jíž autor rozumí v tradičním smyslu vycházejícím z Aristotelova výkladu v 2. knize *Etiky Níkomachovy*, tedy pouze jako svobodě od vnějšího nátlaku). Ontologické předpoklady svobody ve smyslu, který on sám zastává, tedy onu suverénní „kontrolu“, nastoluje podle Dvořákova mínění teprve dualistický emergentismus. Autor končí svou knihu referátem o několika významných současných autorech, kteří toto nebo jemu blízká pojetí zastávají.

Tolik v krátkosti k obsahu Dvořákovy publikace. Jak autor sám upozorňuje, nepřináší ve své knize nějaká zcela původní, odjinud neznámá řešení, ale bylo by – jak jsem již naznačil – omylem vyvozovat z toho závěr, že je jeho kniha pouhým referátem. Dvořák totiž určité pojetí vůle (založené na dualistické verzi emergentismu) sám zastává a dává skromně formulovanými, ale věcně vážnými argumenty najevo nesouhlas s teoriemi jí odporujícími. Pro autorovy záměry je charakteristické, že svou knihu věnoval (o rozvoj analytické filosofie u nás nad jiné zasloužilému) profesorovi Jaroslavu Peregrinovi, o němž je všeobecně známo, že zastával (či snad dosud zastává?) filosofické názory, jež oněm Dvořákovým namnoze odporují. To, oč tedy autorovi zřejmě jde, je nabídnout prof. Peregrinovi a jeho početným žákům podnět k výměně názorů, zahájit dialog. K tomu se jeho kniha výborně hodí. Je logicky precizní a prozrazuje autorovu velkou obeznamenost se současnou literaturou. V této souvislosti je však nepochybně vhodné dodat, že z Dvořákovy knihy je patrná (ač se autor historickým pokusům o řešení otázky svobody vůle ve své nynější knize nevěnuje) solidní obeznamenost i se staršími, zejména scholastickými pokusy o řešení otázek filosofie myslí.²

Z uvedených důvodů považuji Dvořákovu knihu za významný příspěvek k současné české filosofii a doufám, že jeho dílo vyvolá zajímavou diskusi, již si svým námětem i způsobem jeho zpracování jistě zaslouhuje.

Pro případ druhého vydání (či případného překladu do cizího jazyka) upozorňuji, že ač je Dvořákova kniha vcelku dobře rozvržena, trpí v druhé části poněkud

2 Pro více historicky orientovaného čtenáře poskytuje Dvořákova kniha zajímavý vhled na to, jak ve skutečnosti vypadají dějiny filosofie, v nichž jde totiž o vlastně nevelký počet stále týčňz náměťů, které jsou v průběhu těchto dějin opakovaně řešeny, přičemž jsou dosažená řešení opětovaně zapominána. Vzniká dojem, že vývoj zde probíhá jakoby v kruhu, nikoli po nějaké (natož vzestupné) linii. Jak zde nevzpomenout na Gilsonovu knihu *Jednota filosofické zkušenosti*?

nepřehledným způsobem výkladu. V ní autor, jak se mi zdá, své samy o sobě cenné výklady nedokázal uspořádat podle nějaké i čtenáři srozumitelné osnovy. Tento nedostatek by byl pochopitelně mohl alespoň částečně kompenzovat dobře zpracovaný rejstřík. Rejstřík v knize sice je, ale autor jeho zpracování nevěnoval – jak se mi zdá – žádoucí pozornost.

K Dvořákem zastávanému pojetí svobody jako „suverénní“ kontroly činitele nad některými svými skutky mám osobně filosofické výhrady. Ty zde však nechci rozvádět, protože náleží spíše do filosofické diskuse o Dvořákově knize, jíž bych se i já rád účastnil. Pro informaci čtenáře sděluji, že podle zprávy, kterou jsem obdržel, má taková diskuse proběhnout na stranách královéhradeckého časopisu „Filosofie dnes“.

Stanislav Sousedík

Praha

sousedik.s@volny.cz

-
- 3 Autor mluví o kontrole svobodného činitele nad svými rozhodnutími, ale neužívá pro bližší charakteristiku oné kontroly termínu „suverénní“. Metafora o „suverenitě“ svobodně se rozhodujícího činitele pochází ode mne, vystihuje však, doufám výstižně, co Dvořák míní „sebedeterminací“.